

ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ / ΕΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

Ντίνα Βαΐου¹

[δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Τνδικτος*, τ. 21 (σελ. 171-183)]

Η πόλη, και η δική μας πόλη η Αθήνα, ήταν και είναι πάντα τόπος συνάντησης και συγκρότησης διαφορετικών ταυτοτήτων. Έχει όμως ποικίλους τρόπους και μέσα να «κρύβει» ή να απωθεί στο περιθώριο τις ετερότητες/ό,τι ξεφεύγει από τη νόρμα των κυρίαρχων κοινωνικών εμπειριών και ομάδων, όπως αυτές ορίζονται στη βάση ποικίλων κοινωνικών χαρακτηριστικών. Η συγκρότηση «κοινωνικών περιφερειών» - που μάλιστα δεν ταυτίζονται με τις γεωγραφικές περιφέρειες, δηλαδή με τις παρυφές της πόλης, όπως μας μάθαινε εδώ και δεκαετίες ο Henri Lefebvre - είναι μια διαδικασία πιο εμπεδωμένη στη συνείδηση όσων ασχολούνται με τη μελέτη της πόλης. Τι γίνεται όμως με πιο λεπτές και υπόρρητες μορφές περιθωριοποίησης, μορφές που συγκροτούνται στη βάση διαφορετικών αξόνων κυριαρχίας και υποτέλειας και διαμορφώνουν συνεχώς όρια και διπολικές οριοθετήσεις;

Στο άρθρο αυτό προσεγγίζω μία από αυτές τις μορφές κατασκευής/ταξινόμησης του «άλλου» ή της ετερότητας, που συγκροτείται στη βάση του φύλου και σε σχέση με το χώρο της πόλης. Η σχέση με το χώρο θέτει δύσκολα ερωτήματα, καθώς το φύλο είναι μια κοινωνική κατηγορία διάχυτη και χωρίς προφανείς συσχετίσεις με το χώρο, σε αντίθεση με άλλες που (συν)διαμορφώνονται με, ή έχουν και, μία χωρική αναφορά. Χρησιμοποιώ λοιπόν τρεις εικόνες από την καθημερινότητα διαφορετικών γυναικών σε γειτονιές της Αθήνας, που βοηθούν να κατανοήσουμε την κατασκευή του άλλου/ξένου, μέσα από τη διαπλοκή του φύλου με άλλους άξονες καταπίεσης, όπως η κοινωνική τάξη, η σεξουαλικότητα, η εθνότητα, και με συγκεκριμένη χωρική αναφορά. Οι εικόνες αυτές προέρχονται από μια σειρά αφηγήσεων ζωής γυναικών, μέσω των οποίων προσπαθώ, τα τελευταία 20 χρόνια, να (ανα)συγκροτήσω πλευρές της ανάπτυξης της μεταπολιτευτικής Αθήνας από μια φεμινιστική οπτική.

1. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις για τον τόπο και την ταυτότητα

¹ καθηγήτρια ΕΜΠ, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Πατησίων 42, 10682 Αθήνα

Είναι αναγκαία η διευκρίνηση από την αρχή ότι οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, δεν αποτελούν μια ενιαία κοινωνική ομάδα, αντίθετα οι πολλαπλές γυναικείες ταυτότητες διαμορφώνονται με βάση μια πληθώρα από άξονες που συγκροτούν ετερότητες μέσα στην ίδια την κατηγορία φύλου. Κάθε γυναίκα (και άνδρας) είναι σημείο τομής πολλαπλών αξόνων κυριαρχίας και υποτέλειας – κάποιιοι από τους οποίους αποκτούν συγκυριακά μεγαλύτερη βαρύτητα από άλλους. Οι άξονες αυτοί δεν μπορούν να εξεταστούν κάτω από μια ενιαία οπτική φύλου χωρίς να ολισθήσουμε στο παιχνίδι της κυριαρχίας των προκαθορισμένων και σταθερών ταυτοτήτων, όπου οι κυρίαρχες ταυτότητες δεν χρειάζεται καν να κατονομάζονται, αποτελούν τον κανόνα (νόρμα), ενώ οι αποκλίνουσες ταυτότητες οφείλουν να προσδιορίζονται, ως «άλλο». Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που ακολουθεί:

«Θυμάμαι μια Λευκή γυναίκα να με ρωτάει πώς αποφάσισα τι να είμαι – Μαύρη ή γυναίκα – και τότε. Σαν εκείνη να μην είχε χρειαστεί να αποφασίσει τι να είναι, Λευκή ή γυναίκα, και τότε. Σαν να υπήρχε κάποια στιγμή που δεν ήταν Λευκή. Μου το ρωτάει αυτό γιατί βλέπει μόνο το δέρμα μου, τη φυλή και όχι το φύλο μου. Με ρωτάει γιατί βλέπει το δικό της φύλο και θεωρεί τη φυλή της ως ‘κανονική’»

(WGSG 1997: 77, μετάφραση δική μου)

Η αρχική αυτή επισήμανση εισάγει μια διάσταση ρευστότητας στη συζήτηση για την ταυτότητα, παραπέμπει δηλαδή σε μια έννοια ταυτότητας εν-τω-γίνεσθαι, που είναι συνεκτική και σταθερή μόνο στιγμιαία και σε ορισμένο τόπο. Στην αντίληψη αυτή το φύλο συνδιαμορφώνεται με την κοινωνική τάξη, τη φυλή, την εθνότητα, τη σεξουαλικότητα κοκ, συγκροτώντας μια πληθώρα από μεταβαλλόμενες θηλυκότητες και ανδρικότητες (WGSG 1997). Έτσι, η παραγωγή νοήματος απομακρύνεται από διπολικές δομές ταυτότητας/ετερότητας (λευκή/μαύρη, άνδρας/γυναίκα, ντόπιος/ξένος, αστός/προλετάριος, πολιτισμένη/βάρβαρη, πόλη/φύση, ετεοφυλόφιλος/ομοφυλόφιλος κοκ), όπου η «/» αντιπροσωπεύει μια βαθιά τομή: το πρώτο μέρος του δίπολου είναι κυρίαρχο και κατασκευάζει το άλλο ως υποδεέστερο, μέσω της αντίθεσης ή έλλειψης (βλ. και Massey 2001, Golding 1997).

Η ρευστότητα των ατομικών ταυτοτήτων, όμως, δεν σημαίνει ανυπαρξία προσδιορισμένων κατηγοριών φύλου, οι οποίες διαμορφώνονται μέσα από θεσμούς και αξιακά συστήματα² και αποτελούν έκφραση συστημάτων κυριαρχίας. Αυτές επηρεάζουν ατομικές επιλογές και στρατηγικές, που αφορούν, μεταξύ άλλων, και τις διαδικασίες με τις οποίες καθορίζεται ο «εαυτός» και ο «άλλος» και η μεταξύ τους αλληλόδραση (βλ. και Πετρονάτη 1998). Τέτοιου τύπου αναζητήσεις βρίσκονται στο προσκήνιο της συζήτησης που διεξάγεται, κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας 1990, στο πλαίσιο της ανθρωπογεωγραφίας, όπου εντάσσονται και οι σκέψεις που αναπτύσσονται σε τούτο το άρθρο. Στο πεδίο αυτό, οι διατυπώσεις για θέματα ταυτότητας/ετερότητας συναρτώνται με τον προβληματισμό για τη συγκρότηση του τόπου και τη χωρικότητα των κοινωνικών σχέσεων (βλ.πχ Keith, Pile 1993).

Ο χώρος και ο τόπος στο πιο πάνω πλαίσιο δεν εξαντλείται στην υλική του υπόσταση ή στα γεωμετρικά του χαρακτηριστικά. Περιλαμβάνει, και συνδιαμορφώνεται με, ένα ιδιαίτερο σύνολο, έναν αστερισμό, κοινωνικών σχέσεων, που λειτουργούν και αλληλεπιδρούν σε μια συγκεκριμένη τοποθεσία (Lefebvre 1974). Ένας τέτοιος τόπος δεν είναι ποτέ αθώο πλαίσιο ή σκηνικό. Διαφοροποιείται δε ριζικά από μια ρητορική ορίων και οριοθετήσεων ενός «μέσα» και ενός «έξω», καθαρότητας και αποκλεισμού του ξένου και του διαφορετικού, κοινής ιστορίας και ρίζας – διαφοροποιείται δηλαδή από ένα αντιδραστικό λεξιλόγιο για τον τόπο και την ταυτότητα. Ο τόπος εδώ είναι ανοιχτός σε αμφισβήτηση και σε πολλαπλές αναγνώσεις από άτομα και ομάδες με διαφορετικές προελεύσεις και εμπειρίες και όχι οριοθετημένος, καθορισμένος και στατικός.

Έτσι, η ταυτότητα και μοναδικότητα του τόπου συγκροτούνται από την ιδιαιτερότητα των αλληλεπιδράσεων, καθώς και από τις διασυνδέσεις των κοινωνικών σχέσεων με ευρύτερες διαδικασίες, που μπορεί να εκτείνονται πολύ πέρα από τον τόπο (Massey 1994, 2005). Από την άποψη αυτή η ταυτότητα είναι και εδώ μια ατελής διαδικασία, στηρίζεται σε μια στιγμή αυθαίρετου κλεισίματος που είναι ταυτόχρονα αληθινό και

² Για παράδειγμα, νόμοι, αλλά και κοινωνικές συνήθειες, αξίες και πεποιθήσεις, που διέπουν μια πληθώρα εκφράσεων της καθημερινής ζωής και των διαπροσωπικών σχέσεων, επηρεάζουν ή/και καθορίζουν τι σημαίνει «άνδρας» ή «γυναίκα» σ' έναν συγκεκριμένο τόπο μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, χωρίς αυτά να αντιστοιχούν ή να ταυτίζονται με συγκεκριμένα πρόσωπα.

ψευδές (Keith, Pile 1993). Η θεώρηση αυτή δεν αποκλείει μορφές ένταξης και αποκλεισμού με διαφορετικούς όρους, όπου η οριοθέτηση και υπεράσπιση των ορίων αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Ούτε εμποδίζει να αναπτυχθούν χωρο-χρονικές σταθερότητες, μέσα από επαναλαμβανόμενους ρυθμούς και κύκλους κοινωνικής συναναστροφής, ή και πρόσδεση στον τόπο, καμιά φορά και οριοθετημένο, όπου οι άνθρωποι εργάζονται, καταναλώνουν, μεγαλώνουν παιδιά, διαμαρτύρονται, αγωνίζονται, διαμορφώνουν και ζουν δηλαδή ποικίλες καθημερινότητες (Simonsen 2003, Crang 2001). Άλλωστε, παραμένει ερώτημα αν η ρευστότητα και η αποφυγή οριοθετήσεων του τόπου και της ταυτότητας μπορεί να αφορά απειλούμενες ταυτότητες και άτομα ή ομάδες που είναι «εκτός τόπου» σε χώρους οι οποίοι κατασκευάζονται, πραγματικά και συμβολικά, για τον αποκλεισμό τους.

2. Καθημερινότητες γυναικών και συγκρότηση της πόλης

Οι πιο πάνω προκαταρκτικές παρατηρήσεις σκιαγραφούν το πλαίσιο ανάγνωσης των εικόνων που ακολουθούν από την καθημερινότητα τριών γυναικών σε τρεις διαφορετικές γειτονιές της Αθήνας. Το φύλο, η κοινωνική τάξη, η σεξουαλικότητα, η εθνότητα δεν αντιμετωπίζονται εδώ ως προκαθορισμένες κατηγορίες ταυτότητας, στις οποίες ερχονται να ενταχθούν οι συγκεκριμένες γυναίκες. Αντίθετα, αναζητούνται ο όροι με τους οποίους αυτοί οι άξονες καταπίεσης διαμορφώνονται αμοιβαία και διαμορφώνουν τόπους, συγχρονικά και διαχρονικά.

Πέραμα: ένας ανδρικός κόσμος;

Το Πέραμα είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας ιστορίας αστικοποίησης μέσω αυθαίρετης εκτός σχεδίου δόμησης στην περιφέρεια της πόλης. Η ανάπτυξη της περιοχής, από τα τέλη της δεκαετίας 1920, συνδέεται με την ανάπτυξη της ναυπηγοεπισκευαστικής ζώνης του Πειραιά. Πρόκειται για μια μεγάλη συγκέντρωση επιχειρήσεων που προσφέρουν θέσεις ειδικευμένης εργασίας για άνδρες. Η τοπική ιστορία αρθρώνεται γύρω από μία ανδρική κουλτούρα αγώνων στο χώρο εργασίας και ευρύτερων αιτημάτων για το δικαίωμα στην κατοικία. Τα τελευταία έφτασαν στο ζενίθ στα μέσα της δεκαετίας 1970, με ένα ενεργητικό κίνημα που διεκδικούσε νομιμοποίηση των αυθαιρέτων, αναγνώριση ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και ένταξη στο σχέδιο,

δηλαδή υψηλότερη εκμετάλλευση της γης και παροχή υποδομών. Συγκρούσεις με την αστυνομία, διαπραγματεύσεις με τοπικούς πολιτευτές, έντονη παρουσία αρχιτεκτόνων-πολεοδόμων έφεραν το Πέραμα στην επικαιρότητα της εποχής (Δάνου, Παντόπουλος 1975, Μαντουβάλου 1975, Πολυχρονιάδης κ.ά 1988, ΑΝΔΗΠ 1997). Το πιο κάτω απόσπασμα συνέντευξης με την Μ. αλλάζει αισθητά την εικόνα.

«...ήρθα στο Πέραμα το 1953. Ήρθα για να πάω σχολείο και πήγα στο 3^ο γυμνάσιο που ήταν τότε στο Κερατσίνι, γιατί εδώ δεν είχε γυμνάσιο τότε. Όταν ήρθα εγώ στο Πέραμα ... ήταν μια παραγκούπολη ... Οι παράγκες ήταν πάντα ξύλινες. Όταν λέμε ξύλινες δεν εννοούμε όπως αυτά τα λυόμενα που είναι τώρα. Τότε ήτανε τελείως ξύλα, ό,τι βρήκαμε τα συναρμολογούσαμε και τα ντύναμε από μέσα... Η μητέρα μου όταν ήρθε από την Ικαρία είχε πρόβλημα υγείας. Έμαθε τότε ότι εδώ καταπατούσαν οικοπέδα, ήρθε και καταπάτησε τότε ένα οικοπεδάκι. Ο κόσμος που ήρθε εδώ ήθελε να βάλει τα παιδιά του σε ένα δωμάτιο μέσα. Ξεκινούσαμε με μια παράγκα που ήταν πιο εύκολο το χτίσιμό της και συμπληρώναμε ο καθένας ένα ένα δωμάτιο ... αυτό γινότανε με έναν αγώνα και πάντοτε με την απειλή της αστυνομίας ότι «θα 'ρθω και θα σας το γκρεμίσω». [Η μητέρα μου] επειδή ήταν μοδίστρα μπόρεσε στο διάστημα που καλυτέρευσε λίγο η υγεία της και πήγε και εργάστηκε στην ΚΟΠΗ σαν ράφτρα. Οι γυναίκες ως επί το πλείστον δεν είχαν δραστηριότητες γιατί έρχονταν από τα χωριά τους και έπρεπε να καθίσουν αυτές με την οικογένεια και να βρει ο σύζυγος δουλειά... Σε μας τότε δεν υπήρχε ούτε καν πάγος. Αργότερα ήρθε ο πάγος για να μπορέσουμε να διατηρήσουμε τα τρόφιμα. Είχαμε στην αρχή ένα «φανάρι», όπως το λέγαμε...Το νερό μας το έβαλαν αργότερα, επί δημαρχίας του Μιχάλη του Δημητριάδη [περίπου το 1974 και μετά]. Μέχρι τότε μας το έφερνε ο νερουλάς μέσα σε βαρέλια ή σε δεξαμενές που είχαμε κάνει εμείς και τις γεμίζαμε. Είχε ένα προκαθορισμένο ωράριο και ημέρα συγκεκριμένη κι ερχότανε και μας έβαζε νερό... Στην αρχή βέβαια το κουβαλάγαμε το νερό. Ειδικά στα Ικαριώτικα, όταν πρωτοήρθα εγώ το κουβαλάγαμε από τέρμα Αγίας Λαύρας και Καραϊσκάκη μέχρι το βουνό επάνω, σε ένα δρομάκι που οι ντενεκέδες που κρατούσαμε ακουμπάγανε στις πέτρες... Με τις λάμπες πετρελαίου να διαβάζουμε, να καθόμαστε».

[Μ. 62 ετών το 2001 που έδωσε συνέντευξη, χήρα, με τρία μεγάλα παιδιά]

Η διαδεδομένη εικόνα του Περάματος πρόβαλε, και σε μικρότερο βαθμό εξακολουθεί να προβάλλει, πλευρές της ανάπτυξης της πόλης που καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από ταξικούς αγώνες στο χώρο εργασίας, πλευρές που ταίριαζαν πολύ στο μεταπολιτευτικό κλίμα έντονης πολιτικοποίησης. Στο κλίμα εκείνο ήταν αδύνατο να αναγνωριστεί η σκληρή και χειρωνακτική οικιακή εργασία των γυναικών και ο αγώνας τους να τα φέρουν βόλτα σε μια περιοχή που, όπως πολλές άλλες, συγκροτείται χωρίς στοιχειώδεις εξυπηρετήσεις. Τα μικρά και επαναλαμβανόμενα γεγονότα της καθημερινότητάς τους, αν και αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της συγκρότησης του τόπου, χάνονται από την τοπική ιστορία, διαμορφώνουν μια ετερότητα που η ιστορία αυτή τοποθετεί στην ιδιωτική σφαίρα και αποκρύπτει, καθώς εστιάζει σε εικόνες ανδρικότητας, ταξικής συγκρότησης και αντίστοιχα σκληρής χειρωνακτικής δουλειάς στα ναυπηγεία.

Ηλιούπολη: δημόσιος χώρος και εγκλεισμός στη «ντουλάπα» (closet)

Η Ηλιούπολη άρχισε να αναπτύσσεται ως περιοχή κατοικίας στην ανατολική πλευρά του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας από τα μέσα της δεκαετίας 1920. Σε αντίθεση με τις περισσότερες αστικές επεκτάσεις, εδώ συντάχθηκε σχέδιο πριν από την έναρξη των αγοραπωλησιών οικοπέδων. Το σχέδιο, του αρχιτέκτονα Α. Βάλβη, ακολουθούσε τις αρχές των κηπουπόλεων, αλλά, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας 1960, είχε υλοποιηθεί μόνον αποσπασματικά. Τα χαρακτηριστικά του παρέπεμπαν σε πρότυπα διαβίωσης των ανώτερων τάξεων, πρακτικά όμως η μη πραγματοποίησή τους στο έδαφος κρατούσε τις τιμές χαμηλά και έκανε την Ηλιούπολη προσιτή για μεσαία και χαμηλά εισοδήματα που επεδίωκαν να αποκτήσουν ιδιόκτητη κατοικία (Vaiou 1992). Μετά το 1970, σε συνδυασμό και με ευρύτερες αναδιαρθρώσεις στο πολεοδομικό συγκρότημα, η ύπαρξη ενός σχεδίου με φαρδείς δρόμους- βουλεβάρτα, πράσινο και χαμηλότερες πυκνότητες αποτέλεσαν προσόν για την περιοχή και συνέβαλαν στην άνοδο των τιμών των ακινήτων. Η αύξηση των συντελεστών δόμησης και η «αξιοποίηση» των οικοπέδων οδήγησαν σε αύξηση των πυκνοτήτων, ενώ η διάνοιξη του άξονα που οδηγούσε στο αεροδρόμιο του Ελληνικού προσέλκυσε μεγάλο αριθμό λειτουργιών που άλλαξαν το χαρακτήρα του δημόσιου χώρου. Ταυτόχρονα αποτέλεσαν αντικείμενο δημόσιας ανησυχίας, καθώς αλλοίωσαν/ουν το χαρακτήρα του προαστείου-καταφυγίου από τους έντονους ρυθμούς της πόλης (Αντωνόπουλος κ.ά 1995). Όμως οι εξελίξεις αυτές δεν είχαν την ίδια σημασία

για όλες και όλους τους κατοίκους, όπως υπογραμμίζει το απόσπασμα από συνέντευξη με την Α. που ακολουθεί.

«Όταν τέλειωσα το Λύκειο έπιασα δουλειά στο [ένα από τα καινούργια τότε μαγαζιά] στην πλατεία Όλγας. Ήταν βολικό, κοντά. Όμως ο μισθός ήταν πολύ μικρός – δεν μπορούσα να φύγω από το σπίτι [των γονιών]. Μένοντας εκεί, έπρεπε να είμαι προσεκτική, να κρύβομαι συνέχεια: στο σπίτι, στη δουλειά, στην καφετέρια, όπου πήγαινα – κάποιος γνωστός μπορούσε να με δει και να με «καρφώσει» στους γονείς. Οι φίλες μου ήταν απλά φίλες.... Αργότερα βρήκα καλύτερη δουλειά, στους Καλογήρους. Έπιασα και διαμέρισμα εκεί κοντά. Αποφασίσαμε να συγκατοικήσουμε με τη Σ. Στους γονείς αυτό δεν έβαζε πρόβλημα – ήταν μια φίλη, μοιραζόμασταν και το νοίκι Στην πλατεία, στις καφετέριες, στο δρόμο πάλι προσέχαμε να μη δείχνουμε τι μας δένει. Έξω από το σπίτι μας, μόνο σε σπίτια μερικών φίλων και σε κάτι μπαράκια ονοματισμένα μπορούσαμε να είμαστε ζευγάρι, αλλιώς είμαστε απλά δυο φίλες και συγκατοίκοι Σε μια στιγμή αδυναμίας, όταν χώρισα με τη Σ. και ήμουν λιώμα, ξαναγύρισα στους γονείς – τους μίλησα για τη σχέση μας – πως η Σ. ήταν κάτι παραπάνω από φίλη μου (τη λέξη «λεσβία» δεν μπορούσα να την ξεστομίσω – και τώρα ακόμη με προσπάθεια). Σοκαρίστηκαν, αλλά και πάλι, αφού αυτή δεν ήταν μια «κανονική σχέση», δεν μπορούσε κι ο χωρισμός να είναι τόσο φοβερός όσο τους έλεγα. Η έγνοια τους ήταν πιο πολύ «να μη μαθευτεί», μια και τέλειωσε πια. Λες και η σεξουαλική μου προτίμηση ήταν κάτι παροδικό, μια τρέλα περαστική.... Υπάρχουν μέρη σ' αυτή την περιοχή όπου να αισθάνομαι άνετα σαν λεσβία; Όπου να μπορώ να φανερωθώ, να αγκαλιάσω τη φίλη μου; Δεν ξέρω, μάλλον όχι θα σου πω, καθώς σκέπτομαι την πλατεία και τα μαγαζιά γύρω. Πάντως με τους γονείς δεν ξανασυγκατοίκησα – τουλάχιστον να έχω το σπίτι μου...».

[Α. 27 ετών το 1989 που έδωσε συνέντευξη, ιδιωτική υπάλληλος]

Η διαδεδομένη εικόνα της Ηλιούπολης προβάλλει τα περιβαλλοντικά προτερήματα της περιοχής και τα καλά της διαβίωσης στο προάστειο, μακριά από το θορυβώδες κέντρο της πόλης. Πίσω από μια τέτοια εικόνα βρίσκεται η αντίληψη της κατοικίας και της γειτονιάς ως «καταφύγιο», πράγμα που αντιστοιχεί σε μια κοινωνική εμπειρία «κανονικών οικογενειών», η οποία δρα απαγορευτικά για κάθε άλλη επιλογή ζωής. Η

αφήγηση της Α αναδεικνύει τις απαγορεύσεις, τους περιορισμούς και τις προσαρμογές της καθημερινής ζωής και της προσωπικής έκφρασης στις οποίες υποχρεώθηκε, καθώς βρισκόταν «εκτός τόπου», αφού δεν ενέπιπτε στο πρότυπο. Μια τόσο σημαντική πλευρά της ταυτότητάς της, η σεξουαλικότητα, χρειάζεται να εγκλειστεί στην «ντουλάπα», στον ιδιωτικό χώρο μιας προσωπικής κατοικίας. Σε ένα (δημόσιο) χώρο διαποτισμένο με τα μυνήματα της ετεροφυλόφιλης κανονικότητας κατασκευάζεται εν τέλει η ετερότητα (και) μέσα από τον τρόπο που έχει διαμορφωθεί και λειτουργεί η πόλη.

Κυψέλη: η κρυφή γοητεία του κέντρου

Η Κυψέλη είναι μια από τις πιο πυκνοκατοικημένες γειτονιές του Δήμου της Αθήνας και μια από τις πρώτες όπου παρατηρήθηκε έξαρση της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης με πολυκατοικίες της αντιπαροχής, που έφεραν στην περιοχή ένα μεγάλο φάσμα νέων πληθυσμιακών ομάδων και λειτουργιών. Σύμφωνα με όλες τις πολεοδομικές μελέτες, πρόκειται για μια από τις πιο προβληματικές γειτονιές του Δήμου, με υψηλές πυκνότητες, ρύπανση, προβλήματα κυκλοφορίας και στάθμευσης, ελάχιστους ελεύθερους χώρους και ανεπαρκείς υποδομές (βλ. για παράδειγμα TEAM 4 1996, Οικονόμου 2001). Η γειτονιά άρχισε να αλλάζει με γρήγορους ρυθμούς μετά το 1990, με την άφιξη μεταναστών από τα Βαλκάνια, την Αφρική και άλλες περιοχές του πλανήτη. Τα νοικοκυριά των μεταναστών κατοίκησαν, αρχικά τουλάχιστον, στα υπόγεια και ισόγεια διαμερίσματα πολυκατοικιών, των οποίων οι πάνω όροφοι κατοικούνταν ακόμη από ντόπια νοικοκυριά μεσαίων και υψηλών εισοδημάτων, συνήθως ιδιοκτήτες, ενώ οι μεσαίοι όροφοι είχαν σταδιακά καταληφθεί από ιδιωτικά γραφεία, φοιτητές και χαμηλότερα εισοδήματα (Βασενχόβεν 2003). Στη γειτονιά αυτή με τις τόσο αρνητικές αναπαραστάσεις, και μέσα σε ένα μωσαϊκό μεταναστευτικών ομάδων, οι μετανάστριες συγκροτούν σταδιακά, ή υπόκεινται σε, ένα πλέγμα από ταυτότητες/ετερότητες και σχέσεις με τον τόπο, όπως δείχνει το απόσπασμα συνέντευξης με τη Ντ. που ακολουθεί.

«Εκεί δεν είχαμε δουλειά. Όταν έφυγε ο Χότζα δεν υπήρχε δουλειά. Ήθελα να φύγω, για τα παιδιά, για μια καλύτερη ζωή...Πρώτα πήγα να μείνω με φίλους του άντρα μου [στον Πειραιά]. Έμεινα δύο μήνες και μετά ήρθα σ' αυτή τη γειτονιά. Έμεινα ένα μήνα με την ξαδέρφη μου και έψαχνα για σπίτι. Δεν μπορούσα να πληρώσω πολλά. Ήταν δύσκολο,

βρήκα ένα πολύ μικρο σπίτι στην ταρατσα και μείναμε ένα χρόνο – χωρίς θέρμανση, χωρίς ασανσέρ....Ένα χρόνο δεν είχα δουλειά. Ο νοικοκύρης με βοήθησε να βρω δουλειά, άλλη μια μέρα τη βδομάδα. Και μετά σιγά-σιγά, πολύ σιγά, άρχισα να δουλεύω κάθε μέρα. Και πήγαμε σε μεγαλύτερο διαμέρισμα....Η Κυψέλη είναι ωραία, κοντά στην Ομόνοια – έχει τόσα μαγαζιά, βρίσκεις όλα τα πράγματα φτηνά Το κέντρο είναι πιο καλό για τους φτωχούς - έξω από το κέντρο δεν είναι για ‘μας Δύσκολα πολύ – να βρω σπίτι, να φτιάξω σπίτι, να καθαρίζω, να μαγειρεύω, να δω να πάνε τα παιδιά στο σχολείο – και πώς να τα βοηθήσω. Ο άντρας δεν μπορεί καθόλου που εγώ έχω τη δουλειά κάθε μέρα – και τα λεφτά Και πού να πάω πίσω; Εκεί δεν έχω δουλειά και πρέπει να μείνω εδώ. Τι να κάνω εκεί; Όλοι ψάχνουν για μια θέση [στην αγορά] για να πουλάνε πράγματα – και ποιος να αγοράσει;»

[Ντ., αλβανίδα, 32 ετών το 2001 που έδωσε συνέντευξη, οικιακή βοηθός, παντρεμένη, με δύο παιδιά]

Οι κοινότητες αναπαραστάσεις της Κυψέλης υπογραμμίζουν μόνο τις αρνητικές πλευρές των κεντρικών γειτονιών της Αθήνας. Αυτές οι πλευρές όμως έχουν προκύψει από διαδικασίες αστικοποίησης που οδήγησαν σε ένα αστικό περιβάλλον ζωντανό και κοινωνικά ανάμικτο, όπου διαδοχικά κύματα εσωτερικών μεταναστών βρήκαν τρόπους ένταξης στη ζωή της πόλης. Για τους σημερινούς μετανάστες και μετανάστριες από άλλες χώρες, ιστορικά διαμορφωμένα χαρακτηριστικά όπως η εγγύτητα, η προσπελασιμότητα, η ανάμιξη χρήσεων, λειτουργιών και τύπων κατοικίας αποτελούν θετικές παραμέτρους. Η αφήγηση της Ντ., που προσπαθεί να στήσει μια νέα ζωή, για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα, αποκαλύπτει ένα σύνθετο πλέγμα διαδικασιών που την προσελκύουν, αλλά και την τοποθετούν «εκτός τόπου»: στον τόπο της νέας της εγκατάστασης, ως μετανάστρια από έναν τόπο που δαιμονοποιείται στη συνείδηση των ντόπιων, αλλά και ως γυναίκα μετακινούμενη, απέναντι στην κυρίαρχη αντίληψη περί σταθερής σχέσης των γυναικών με την οικογενειακή εστία: στον τόπο προέλευσης, όπου δεν έχει πια «τι να κάνει», έχει αρχίσει να αισθάνεται λίγο ξένη και μέσα στην ίδια της την οικογένεια, όπου «ο άντρας δεν μπορεί καθόλου» τις νέες παραμέτρους της δικής του ταυτότητας/ετερότητας.

3. Από το περιθώριο στο κέντρο της εικόνας;

Οι αφηγήσεις ζωής των γυναικών περιέχουν πολύ πλούσιο υλικό που ορισμένες φορές ενδυναμώνει και άλλες είναι επώδυνο στην επεξεργασία και οργάνωσή του σύμφωνα με τις ανάγκες ενός επιστημονικού επιχειρήματος, χωρίς να το αδικεί κανείς υπερβολικά (βλ. και Vaiou 2004). Αυτές οι αφηγήσεις έχουν δικές τους γεωγραφίες, άμεσες και τοπικές, αλλά και μακρινές και υπερτοπικές, γεωγραφίες που συχνά υπονοούνται στην αφήγηση, αλλά τέμνονται με ιστορίες αστικής ανάπτυξης και με χωρικότητες της κοινωνικής ζωής στην πόλη γενικότερα. Παράλληλα αποκαλύπτουν διαδικασίες μέσα από τις οποίες το φύλο, καθώς διαπλέκεται και συνδιαμορφώνεται με άλλους άξονες καταπίεσης, συμβάλλει στην κατανόηση πλευρών της κατασκευής ταυτότητας/ετερότητας στην πόλη.

Στο πρώτο παράδειγμα, αποκαλύπτεται ο τεράστιος όγκος εργασίας που επένδυσαν οι γυναίκες της εργατικής τάξης στη συγκρότηση της γειτονιάς, χωρίς τον οποίο θα ήταν αδύνατη η κατοίκηση στην περιοχή. Η εργασία όμως αυτή δεν εντάχθηκε ποτέ στην τοπική ιστορία, ούτε αποτιμήθηκε η σημασία της. Έτσι, και οι γυναίκες ως φορείς της, τοποθετήθηκαν «στο περιθώριο της ιστορίας», θεωρήθηκαν το αδιαφοροποίητο «άλλο», στον τόπο και την τάξη τους. Αλλά και οι ίδιες παρέμειναν, σε μεγάλο βαθμό, μέσα σ' αυτό το πλέγμα σχέσεων που τις τοποθετούσε «έξω», συνήθως με άρρητους τρόπους.

Στο δεύτερο παράδειγμα, οι εικόνες οικογενειακής ζωής που συνδέονται με το κηποπροάστειο, το διαμορφώνουν σε απαγορευμένο τόπο για την ομοφυλόφιλη γυναίκα. Η (ετεροφυλόφιλη) ταυτότητα του τόπου δεν της αφήνει περιθώρια ύπαρξης. Έξω από το χώρο της προσωπικής της κατοικίας, προσλαμβάνει τον εαυτό της ως «εκτός τόπου». Η γειτονιά γίνεται χώρος επιτήρησης και πειθαρχισής παραβατικών, σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις, σωμάτων και συμπεριφορών. Όμως οι χώροι έκφρασης της ετερότητας «είναι εκεί, αν ξέρεις για τι πράγμα ψάχνεις» (Bell, Valentine 1995: 6): κατοικία ομοφυλόφιλων γυναικών σε κεντρική-απόκεντρη γειτονιά, που μαθαίνεται από στόμα σε στόμα.

Στο τρίτο παράδειγμα, η γεμάτη ρύπανση, θόρυβο και κίνηση γειτονιά του κέντρου εκτιμάται με πολύ διαφορετικούς όρους από τη μετανάστρια. Επισημαίνει τα πλεονεκτήματα του να κατοικεί σε μια κεντρική, ζωντανή και κοινωνικά ανάμικτη γειτονιά, αλλά αφήνει να διαφανούν και οι μηχανισμοί που διαμορφώνουν τη μεταβαλλόμενη ετερότητα/ταυτότητά της, μέσα στον περίγυρο των ντόπιων, όπως και στη μεταναστευτική κοινότητα. Ταυτόχρονα, χωρίς να το επισημαίνει ρητά, είναι και η ίδια μέρος της διαδικασίας μεταβολής της γειτονιάς και της πόλης.

Οι αφηγήσεις ζωής των τριών γυναικών αποκαλύπτουν πλευρές της εμπλοκής τους με την συγκρότηση και αλλαγή της πόλης. Αν και αυτή η εμπλοκή είναι ιδιαίτερα σημαντική, παραμένει έξω από όσα συνήθως μαθαίνουμε για την αστική ανάπτυξη. Η αποκάλυψή της προϋποθέτει μια προσέγγιση της πόλης ως τόπου που κατοικείται και έχει φύλο (Simonsen, Vaiou 1996), αλλά και μια προτεραιότητα στις οπτικές των γυναικών, στις πρακτικές, τις συνεισφορές και τις σημασίες που αποδίδουν στην πόλη και μέσα από τις οποίες διαμορφώνουν προσωπικές και συλλογικές ταυτότητες/ετερότητες. Οι ταυτότητες αυτές δεν αποτελούν σταθερές κατασκευές που περιμένουν να αποκαλυφθούν, αλλά μάλλον σημεία τομής πολλαπλών αξόνων κυριαρχίας και υποτέλειας, που παραπέμπουν σε αντιλήψεις για την ταυτότητα ως κάτι προσωρινό, μεταβαλλόμενο και μόνο στιγμιαία συνεκτικό.

Οι πολλαπλοί άξονες του μέσα και του έξω, του καταπιεστή και καταπιεζόμενου, του ίδιου και του άλλου, υπογραμμίζουν τη διασύνδεση όσο και τη διάκριση. Κατασκευάζουν ετερότητες ως το αντίθετο του ισχυρού, του κανονικού, εκείνου που δεν (θεωρεί ότι) χρειάζεται να προσδιορίζει κάθε φορά τα χαρακτηριστικά της ταυτότητάς του. Οι γυναίκες των παραδειγμάτων βρίσκονται «εκτός τόπου» σε συγκεκριμένους χώρους και χρόνους. Ταυτόχρονα παράγουν ένα χώρο μέσα στον οποίο οι ταυτότητες, και οι ταυτότητες φύλου ανάμεσά τους, στιγμιαία πιστοποιούνται ως αυθεντικές, αλλά ατελείς διαδικασίες. Αφηγήσεις που θα ήταν αλλιώς ασύνδετες έρχονται σε επαφή, ενώ διαφορετικές χρονικότητες πρέπει να βρουν τόπους συνύπαρξης.

Τόποι και ταυτότητες, όπως φαίνεται και από τη συζήτηση που προηγήθηκε, είναι ανοιχτοί/ές και σε διαδικασία διαρκούς (ανα)κατασκευής – σε μια επαναλαμβανόμενη σειρά οριοθετήσεων, υιοθέτησης και αμφισβήτησης. Όμως, σε ποιο βαθμό η ρευστότητα και ο διαρκής (επανα)προσδιορισμός, η χαλαρότητα των ορίων και οι συγκυριακές συγκεκριμενοποιήσεις τους αποτελούν ανοιχτή επιλογή και για εκείνες τις ταυτότητες και εκείνους τους τόπους που οι κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις κατασκευάζουν ως «άλλο»; Σε ποιο βαθμό στον λευκό, ανδρικό, ετεροφυλόφιλο και ταξικά προσδιορισμένο κόσμο μας, όπου κυριαρχεί η (και γεωγραφικά προσδιορισμένη) επιθετικότητα του νεοφιλελευθερισμού, μπορούν να μην υπερασπίζονται τα όρια (τόπων και ταυτοτήτων) όσες και όσοι βρίσκονται «εκτός τόπου»;

«all identities are fictions, albeit ‘necessary fictions’»

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ΑΝΔΗΠ (Αναπτυξιακή Εταιρεία Δήμων Πειραιά) 1997, *Τοπικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα Περάματος*, αδημοσίευτη έκθεση, Δήμος Περάματος
- Αντωνόπουλος, Α., Πολυχρονιάδης, Α., Τότσικας, Π. 1995, *Τοπικό Αναπτυξιακό Σχέδιο Ηλιούπολης*, αδημοσίευτη έκθεση (2 τόμοι), Δήμος Ηλιούπολης
- Βασενχόβεν, Μ. 2003, Η γενεαλογία της Κυψέλης, στο αφιέρωμα *Κυψέλη. Το αστικό χθες, το πολύχρωμο σήμερα*, Καθημερινή – Επτά ημέρες, 23-2-2003, σελ. 4-13
- Bell, D., Valentine, G. 1995, Introduction: Orientations, in D. Bell and G. Valentine (eds) *mapping desire*, London: Routledge, σελ. 1-27
- Crang, M. 2001, Rhythms of the city: temporalised space and motion, in J. May and N. Thrift (eds) *Timespace- Geographies of Temporality*, London: Routledge, σελ. 187-207
- Δάνου, Ι., Παντόπουλος, Θ. 1975, Πέραμα. Τα γεγονότα, *Δελτίο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, 1, σελ. 55-72
- Golding, S. 1997, A word of warning, in S. Golding (ed) *the eight technologies of otherness*, London: Routledge, σελ. xi-xiv
- Keith, M., Pile, S. (eds) 1993, *Place and the politics of Identity*, London: Routledge
- Lefebvre, H. 1974, *La production de l' espace*, Paris: Anthropos
- Μαντουβάλου, Μ. 1975, Το ζήτημα της κατοικίας στο Πέραμα, *Δελτίο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, 1, σελ. 73-83
- Massey, D. 1994, *Space. Place and Gender*, Oxford: Polity
- Massey, D. 2001, *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*, Αθήνα: Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ και Παπασωτηρίου
- Massey, D. 2005, *For Space*, London: Sage
- Οικονόμου, Δ. 2001, *Επικαιροποίηση του ΡΣΑ*, αδημοσίευτη έκθεση, ΥΠΕΧΩΔΕ και Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
- Πετρονώτη, Μ., με τη συμμετοχή της Κ. Ζαρκιά 1998, *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης. Κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, Αθήνα: UNESCO/ΕΚΚΕ, Πλήθρον
- Πολυχρονιάδης, Α., Μαυρή, Γ., Τότσικας, Π. 1988, *Τοπικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα Περάματος*, αδημοσίευτη έκθεση, Δήμος Περάματος

- Simonsen, K. 2003, Urban life between mobility and place, *Nordisk Samhallsgeografisk Tidskrift*, 36, σελ. 27-44
- Simonsen, K., Vaiou, D. 1996, Women's lives in the making of the city. Experiences from 'North' and 'South' of Europe, *International Journal of Urban and Regional Research*, 20:3, σελ. 444-465
- TEAM 4 1996, *Σχέδιο Ανάπλασης για το 6^ο Διαμέρισμα του Δήμου Αθηναίων*, αδημοσίευτη έκθεση, ΥΠΕΧΩΔΕ
- Vaiou, D. 1992, Gender divisions in urban space. Beyond the rigidity of dualist classifications, *Antipode*, 24:4, σελ. 247-262, in G. Cortesi, F. Cristaldi and J. Droogleever Fortuijn (eds) *Gendered Cities: Identities, Activities, Networks. A life-course approach*, Roma: Società Geografica Italiana
- Vaiou, D. 2004, (Re)constituting the urban through women's life h
- WGSG (Women and Geography Study Group) 1997, *Feminist Geographies. Explorations in diversity and difference*, London: Longman